

byggnadsvård

Jäders kyrka

Jäders socken, Eskilstuna kommun,
Södermanlands län

Antikvarisk kontroll av exteriöra restaurerings-
arbeten 2003. Rapport 2006:10.

Dag Forssblad

Jäders kyrka

Jäders socken, Eskilstuna kommun,
Södermanlands län

Antikvarisk kontroll av exteriöra restaurerings-
arbeten 2003. Rapport 2006:10.

Dag Forssblad

© 2006 Sörmlands museum

Beställningar kan göras hos:
SÖRMLANDS MUSEUM
Box 314, S-611 26 Nyköping
arkiv.bibliotek@dll.se

Författare: Dag Forssblad, byggnadsantikvarie
Omslagsbild: Tornet under restaureringen, Foto Evy Rydergård
Foto, där ej annat anges: Hugo Larsson
Diarienummer: KUS02 142

Nyköping 2006

Innehåll

FASTIGHETSUPPGIFTER OCH KARTMATERIAL

INLEDNING	1
Genomförda åtgärder	1
KULTURHISTORISK VÄRDERING	2
HISTORIK	2
BYGGNADSBESKRIVNING	3
Stomme och exteriör	3
Interiör	4
UTFÖRDA ARBETEN	4
Besiktningsiakttagelser	4
Material	5
Personal	6
KÄLLOR	6
Litteratur	6

Figur 1. Utsnitt ur gröna kartans blad 10H NO samt 10G NV. Lantmäteriet, 1990.

FASTIGHETSUPPGIFTER OCH KARTMATERIAL

Jäders kyrka är belägen ca 15 km öster om Eskilstuna, strax nordost om samhället Kjula.

Fastighetsbeteckning: Jädersby 6:1

Socken: Jäder

Stift: Strängnäs

Kommun: Eskilstuna

Län: Södermanland

Ekonomisk karta: 10H 7a

Författningsskydd: Kyrkor uppförda före utgången av år 1939 skyddas enligt 4 kap. 3 § Lag (1998:950) om kulturminnen mm (KML). Jäders kyrka ligger inom ett område som är av riksintresse för kulturmiljövården, vilket innebär att området skyddas enligt 3 kap. 6 § Miljöbalk (1998:808).

Figur 2. Jäders kyrka från sydost.
Foto Evy Rydergård.

INLEDNING

Med anledning av planerade arbeten har Kafjärdens församling ansökt om tillstånd enligt kulturminneslagen för utvändiga åtgärder på Jäders kyrka, inkommen till Länsstyrelsen 2001-11-12. Åtgärdsbehovet baserades på en besiktning som utfördes den 20 september 2001 i närvaro av Hugo Larsson, Sömlands museum, besiktningsutlåtande daterat 2001-10-09 (Dnr KUS01 380). Därutöver har församlingen insänt förfrågningshandlingar, 2003-01-03, samt kompletterande tillståndsansökan för utökning av förgyllningsarbeten, 2003-06-16 (Dnr 433-6415-03). Sömlands museum har inlämnat minnesanteckningar från byggmöten 1-3, 2003-06-05, samt under hand tillkommande tillägsarbeten, 2003-06-12 (Dnr KUS02 142). Församlingen beviljades kyrkoantikvarisk ersättning för arbetena enligt beslut i Stiftsstyrelsen den 11 september 2002.

Figur 3. Jäders kyrka från sydväst. Foto Evy Rydergård.

Länsstyrelsen har enligt underhandsbeslut samt beslut 2003-07-04 (Dnr 433-12595-2001) lämnat tillstånd till föreslagna åtgärder. I beslutet utsågs Sömlands museum att svara för antikvarisk kontroll av arbetena. Sömlands museums handläggare var Hugo Larsson och Magnus Josephsson. Fotografier är tagna av Hugo Larsson där annat ej anges. Rapporten har utarbetats av Dag Forssblad. Det första byggmötet hölls 2003-04-23. Antikvariska slutbesiktningar utfördes enligt skrivelser daterade 2003-10-13 samt 2004-10-01.

Genomförda åtgärder

- Utbyte av fotplåt utfördes vid takfoten på långhusets södra och norra fasader, på vapenhusets östra och västra fasader samt på det södra gravkorets västra fasad.
- Dropplista av kopparplåt monterades vid takfoten, bredd 100 mm.
- Ny ståldränna med utkastare monterades över pannrummet.
- Putslagning och avfärgning av taklist utfördes under fotplåt respektive under tornhuv.
- Utbyte av enstaka trasiga skifferplattor utfördes på långhusets och vapenhusets tak.
- Tornspiran, inklusive tornuret, reparerades. Reparationerna inbegrep trälagningar, renovering av gjutjärnskorset, lagning av kopparkorset samt förgyllning av tidigare förgyllda detaljer.
- Putsade ytor på tornet, utvändiga fönstersmygar och blinderingar, lagades och avfärgades.

- Tornets solbänkar av galvaniserad skivplåt målades med svart linoljefärg på blymönjegrund.
- Snöräcken monterades på fotplåt över sidoingången till vapenhuset samt på långhusets sydsida.
- Befintlig takplåt, inklusive fotränna, på pannrummets tak ersattes med ny. Ny plåt målades.
- Kyrkans samtliga takfönster renoverades.

KULTURHISTORISK VÄRDERING

Kyrkan präglas framför allt av de förändringar och byggnadsarbeten som utfördes under 1600-talet. Rikskansler Axel Oxenstierna vid Fiholm lät då uppföra ny tornspira, gravkor, nytt vapenhus och ny sakristia. I interiören tillkom ny inredning och inventarier som gåvor, bland annat predikstolen och en ljuskrona. Kyrkans huvudsakliga gestaltning tillkom under en mycket expansiv period av den svenska stormaktstiden. Som byggnad representerar kyrkan ett koncentrat av den tidens arkitektoniska ideal. Genom den täta kopplingen till Axel Oxenstierna med familj är kyrkan en exponent för makten och möjligheterna hos en av landets mäktigaste män under stormaktstiden.

HISTORIK

Jäders socken är den östligaste socknen i Rekarnebygden, vilken räknas till den tidigaste kristnade i Mellansverige. Den säkraste indikationen på ett tidigt kristnande av Jäder är fragmentet av en Eskilstunakista, vilket är uppställt i kyrkans vapenhus. Sådana gravkistor av sten med runornament dateras till ca 1050. Jäders kyrka ligger på en mindre höjd omgiven av träd. De resliga gavlnarna i tegel med voluter och dekorationer av grå sandsten ger intryck av att kyrkan är uppförd under stormaktstiden. De, sedan tidigt 1900-tal, oputsade murarna visar dock på kyrkans långa byggnadshistoria.

Den nuvarande kyrkan har troligen haft en föregångare av trä, möjligen uppförd vid mitten av 1000-talet. Under 1100-talets första hälft uppfördes troligen den första stenkyrkan. Av denna kyrka återstår enbart delar av den norra muren samt sekundärt inmurade stenar med ornamentik, vilka har varit vägledande för dateringen av den äldsta kyrkan. Bevarat murverk indikerar att 1100-talskyrkan hade ett ca 18 m långt långhus. Koret antas ha varit smalare samt rakt avslutat. Den rekonstruerade storleken gör Jäders kyrka till en av de största kyrkorna i Södermanland under tidig romansk tid.

Under 1200-talets andra hälft gjordes en utbyggnad av kyrkan mot söder och väster. Nya murar uppfördes av natursten i de nedre delarna och av tegel i de övre delarna. Den ursprungliga kyrkans norra mur höjdes med påmurning av tegel. Den utvidgade kyrkan anses ha fått formen av en salkyrka med rakt avslutat kor med samma bredd som långhuset. Spår efter en igenmurad spiraltrappa till långhusets vind indikerar att kyrkans interiör fick ett plant trätak vid denna ombyggnad.

Figur 4. På långhusets södra fasad finns bland annat ett inmurat gravklot från äldre järnåldern med en sekundär runinskription från 1000-talet.

Kyrkan fick ingång i både norr och söder. Under denna period uppfördes även en sakristia i kyrkans nordöstra del samt ett vapenhus vid den södra ingången.

I slutet av 1400-talet uppfördes ett högt torn i väster. Tornet hade en välvd bottenvåning, vilken var öppen in mot kyrkorummet. Kyrkorummet välvdes med tre stjärnvalv. Valvens pelare hamnade framför ingångarna i norr och söder. Den norra ingången igenmurades och den södra flyttades åt öster. En ingång togs upp i kyrkans sydvästra del och ett vapenhus uppfördes utanför denna. Det norra vapenhuset revs och en enklare byggnad uppfördes. Denna användes troligen som förråd. Möjligen försågs kyrkan även med kalkmålningar vid denna ombyggnad.

Rikskanslern Axel Oxenstierna vid Fiholm kom under 1600-talets tredje fjärdedel att kraftigt påverka kyrkans gestaltning. Åren 1636–1643 lät Oxenstierna uppföra en ny tornspira, sedan den gamla förstörts vid en storm år 1635. Åren 1641–1643 uppfördes Oxenstiernas gravkor i öster efter ritningar av Nicodemus Tessin d ä. Arbetet innebar bland annat att kyrkans östra gavel revs. Under 1640-talet revs det äldre vapenhuset, en ny ingång upptogs och kyrkan avfärgades. Troligen vitputsades gråstensmurarna medan tegelmurarna rödfärgades och försågs med målade fogar. Åren 1651–1652 tillkom vapenhusets sydportal samt vapenhusets och sakristians gavlar. År 1659 stod det Braheska gravkoret färdigt vid kyrkans södra sida. Uppförandet av gravkoret innebar troligen att den tidigare upptagna ingången upphörde att fungera. Västportalen kan ha tillkommit som ersättare för denna.

Vid ett åskoväder i augusti 1694 slog blixten ned i tornet så att detta skadades. Reparationer av tornet utfördes under åren 1695–1697. År 1702 slog blixten åter ned med resultatet att tornets trävirke och kyrktaket brann upp och kyrkklockorna smälte. Reparationer pågick under åren 1702–1708. Tornets murar lagades och tornet försågs med en enkel huv. Åren 1762–1764 uppfördes en ny tornöverbyggnad i form av lanternin och kupol.

Figur 5. Helgo Zettervalls tornspira uppfördes 1880

I november 1858 slog blixten ned i kyrkan. Det tjärade taket antändes och nedbrändes totalt. Reparationerna utfördes åren 1859–1866. Arbetet innebar bland annat att murarna höjdes för inläggning av remstycken i murverket. År 1880 uppfördes en ny tornspira och kyrkans exteriör restaurerades enligt arkitekt Helgo Zettervalls ritningar. Den utvändiga restaureringen innebar bland annat att nya hörnkedjor tillkom på tornet, vapenhuset och sakristian. På tornet tillkom fyra horisontella lister. Tornets blinderingar murades igen och putsades. Kyrkans västgavel försågs med voluter och samtliga spetsbågiga fönster byttes ut mot rundbågiga. Vid restaureringen 1901 knackades putsen ned och blinderingarna återställdes. År 1934 återställdes de spetsbågiga fönstren. Vid restaureringen 1934 förnyades tornspirans koppartak.

BYGGNADSBESKRIVNING

Jäders kyrka består av ett långhus med tre travéer och i öster ett rakt avslutat kor med samma bredd som långhuset. I väster har kyrkan ett högt torn. På långhusets södra sida är tillbyggt ett vapenhus och ett gravkor. På långhusets norra sida är tillbyggt en sakristia och ett pannrum. Kyrkans murar är uppförda av natursten samt av tegel av olika format. Fasadernas arkitektoniskt utsmyckade detaljer är utförda av bland annat sandsten. Tornet, sakristian och vapenhuset har hörnkedjor av cementsten.

Stomme och exteriör

Långhusets murar är uppförda av natursten samt tegel av olika format och i olika förband. Det östra gravkoret är uppfört av tegel i kryssförband. Vapenhuset är uppfört av tegel, nedre delen av västra fasaden i munkförband och övre delen samt övriga fasader i kryssförband. Det Braheska koret på långhusets södra sida är uppfört av tegel i kryssförband. Sakristian på kyrkans norra sida är uppfört av tegel i kryssförband. Pannrummet norr om kyrkan är uppfört av tegel i kryssförband. Tornets nedre del, ca 3–3,5 m, är uppförd av natursten, de övre delarna av tegel i munkförband. Runt kyrkan löper en karnisformad, putsad taklist.

Kyrkan, utom tornspiran, täcks av branta sadeltak, klädda med plattor av gråsvart, engelskt skiffer. Tornspiran är klädd med kopparplåt.

Interiör

Kyrkans golv, utom bänkkvarteren, är belagt med kalkstensplattor. Kyrkorummets väggar och valv är slåtputsade och vitkalkade. Hela kyrkorummet är välvat. Långhusets valv är senmedeltida medan stjärnvalven i koret och i det södra gravkoret är från mitten av 1600-talet.

UTFÖRDA ARBETEN

Besiktningsiakttagelser

Besiktningen i september 2001 utfördes utvändigt från en skylift samt invändigt från tornhuvens vind. Inga aktiva läckage kunde iakttagas, trots regn vid besiktningsstillfället.

Den utvändiga besiktningen av tornspiran visade att kopparplåten materialmässigt var i gott skick och inga bristningar i form av sprickor påträffades. Under huvens runda fönster förekom missfärgningar av rost, vilka var orsakade av att fönsterbleckens järnplåt var kraftigt korroderade. I anslutning till skarvar vid hörnen på tornspirans dekorationer hade fästspikar i vissa fall krupit ut, vilket indikerade förekomst av rötskador på dekorationernas trästommar. På tornhuvens västra sida fanns en mekanisk skada i form av två hål i plåten, vilken troligen orsakats då en ringformad metalldel föll ned från spiran några år tidigare.

Figur 6. Tornhuvens hade en mindre mekanisk orsakad skada i form av två små hål i plåten.

Figur 7. Korrosion vid järnkorsets bas i anslutning till infästningen i tornspirans hjärtstocck.

Tornspirans krönande järnkors uppvisade rostskador vilka orsakat en gropighet i metallens yta. Vid järnkorsets bas på kulan, som vilar på spirans spets, saknades en krage, vilket orsakade läckage ned på korsets infästning i spirans hjärtstolpe. I övrigt konstaterades spår efter förgyllning på flertalet av tornspirans dekorativa detaljer.

Besiktningen av kyrkans murverk visade att ankarlutarna var poriga av rostangrepp. I fönsternischen på vapenhusets gavel var cementputsen bom på östsidan. Sprickor noterades i tornets putsade takfotsfris.

Figur 8. Fragmentariskt bevarade förgyllning på en av tornspirans obeslisker.

Besiktning av kyrkans takfot och tak utfördes från marken utan kikare. Inträngande fukt noterades vid takfotsfrisen på vapenhusets östra fasad. En liknande äldre skada fanns även på takfotsfrisen på det södra gravkorets västra fasad. I ett av det södra takfallets takfönster saknades en glasruta. Pannrummets plåttak uppvisade tecken på ytrost. Kyrkans gjutjärnsfönster uppvisade viss krackelering i ytskiktet.

Figur 9. Pågående reparationsarbeten på pannrummets tak.

Vid en besiktning av plåtarbeten på kyrkan den 7 juli 2003 konstaterades att taket på pannrummet var i så dåligt skick att det måste rivas och ersättas med ny takplåt. Vidare noterades att den skruv som fäster hängränns ytterkant vid rännkroken var sönderrostad och behövde ersättas med skruv och mutter i rostfritt stål.

Under arbetets gång visade sig tornluckornas gångjärn vara trasiga. Dessa ersattes med likvärdiga gångjärn. En del av tornurets siffror var trasiga och ersattes med nytillverkade av mässingsplåt. Vidare konstaterades ett

Figur 10. Bevarade fragment av röd bemålning på ett av tornets fönstersmygar.

läckage vid takfoten i anslutning till tornets sydöstra obelisk. Anticimex sanerade skadat trä, obeliskens förankrades i konstruktionen och läckaget tätades.

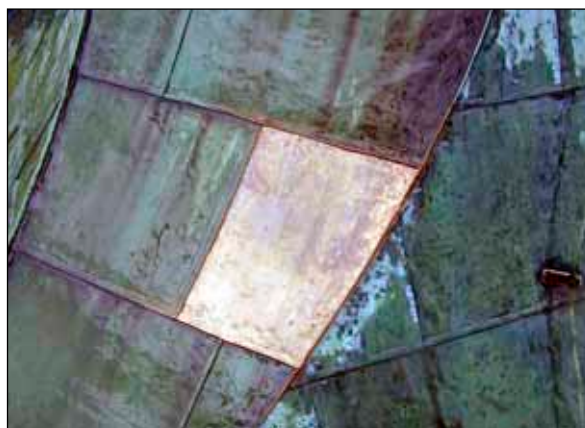

Figur 11. Montering av ny fotplåt.

I samband med arbetena på tornet upptäcktes spår av röd avfärgning på fönsteröppningarnas nischer ca 12 m över marknivå. I fönsternischerna på ca 17 m höjd förekom måleri i rödfärg, vilket möjligen har utgjort del av dekorationsmåleri från 1600-talet. På putsrester på gråstensmurverket på långhusets södra fasad, mellan vapenhuset och gravkoret, påträffades motsvarande spår av måleri i rödfärg, vilket också kan ha utgjort dekorationsmåleri.

Material

Vid restaureringsarbetena användes i huvudsak följande specificerade material, där materialen har kunnat identifieras.

Figur 12. Enstaka kopparplåtar på tornhuvens lagades genom demontering och infällning av ny plåt..

Pannrummets tak belades med ny takplåt, fabrikat Prelag Nova, samt målades med Pentur Kultur eller likvärdigt. Takfallens nya fotplåt utfördes av glödgad koppar 0,6, bredd ca 500-700 mm. Fönsterblecken vid tornhuvens runda fönster utfördes av kopparplåt, då befintliga fönsterbleck av järn missfärgade plåten under järnförnstren.

Figur 13. Utbytta skifferplattor på kyrkans tak.

Vid lagning av skador på tornets takfot användes kalkbruk, K100/900. Avfärgning av takfotsfrisen utfördes med Järnv:7 (Kalkfärg 90), då denna kulör utgjorde det äldsta befintliga färgskiktet på putsen. Sörmlands museum ansåg att Järnv:7 utgjorde en mer neutral kulör än senast använd kulör och att den bättre samspelade med kyrkans sandstensskulpturer.

Avfärgning av tornets blinderingar och fönsternischer utfördes i en bruten vit kulör 46:1, obränd terra (Kalkfärg 90).

Vid renoveringen av tornets runda fönster sandblästrades fönstrens järnbågar. Fönsterbågarna underbehandlades sedan med Plomb Mönja O samt slutströks 2 gånger med Wiboline Gammaldags Linojlefärg, svart kulör.

Vid förgyllning av detaljer på tornspiran nedslipades gammal förgyllning till kopparplåten varefter ytorna tvättades med thinner, grundades med rostskyddsprimer, Tikkurila tema prime EE. Därefter målades en gång med gul täckfärg, Tikkurila temalac FD 20, samt fernissades med LeFranc guldgrund 12 timmars. Ytorna förgylldes sedan med transportguld FFST Rosenobel-doppelgold, 23,5 karat, vilket putsades med bomull.

Personal

Generalentreprenör: Tremans fasad AB, Hedemora
Underentreprenör, ställningsbyggare: Byggpartner Jan Hedlund, Borlänge
Underentreprenör, mur och puts: Patrik Hedlund, Hedemora
Underentreprenör, förgyllning: Höjd-Montage, Norrköping

Antikvarisk kontroll: Sörmlands museum, Nyköping

Beställare: Kafjärdens församling, Eskilstuna

KÄLLOR

Litteratur

Flodin, B. 1989. Jäders kyrka, Österrekarne härad, Södermanland. Volym 208 av Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt inventarium. Stockholm
Sörmländska kyrkor 38, Sörmlands museum.